

TÜRKİYE’DE İKTİDARIN SOSYOLOJİK ANATOMİSİ VE İKTİDAR SEÇKİNLERİ

Yrd. Doç. Dr. D. Ali ARSLAN (*)

ÖZET:

Çalışmanın temel amacı, günümüz Türk toplumunun iktidar yapısını ve iktidarın toplumsal yapı içindeki dağılımını inceleyip açıklamaktır. Çalışmada özellikle, iktidar seçkinlerini oluşturan şu dört elit grubu üzerinde duruldu: Ekonomi elitleri, siyasi elitler, askeri elitler ve medya elitleri. Çalışmanın teorik temelini elit teorisi oluşturdu.

Metodolojik açıdan, birden fazla araştırma tekniğinden yararlanıldı: Bunlar arasında odaklanmış yüz yüze görüşme tekniği başta olmak üzere, gözlem ve ikincil data analizi tekniği sayılabilir. Araştırmanın temel veri kaynağını, araştırmacının kendisinin gerçekleştirdiği saha çalışmalarında ortaya koyduğu bulgular oluşturmakla birlikte, arşiv-doküman taramasından ortaya konan bulgular ve öteki araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar da, araştırma açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Çalışmalarda ortaya ulaşılan bulgular, günümüz Türk toplumunda toplumsal ve siyasi gücün birden çok elit grubu arasında dağılmış durumda olduğunu göstermektedir. Bu durum, plüralist elit teorisyenlerinin tezleri ile paralellik göstermekle birlikte, bu elit gruplarının iktidar pastasından aldığı payların eşit olduğu söylenemez: Elit gruplarından bir kısmı çok daha fazla güce sahip ve bununla bağlantılı olarak da karar verme sürecinde daha etkin konumda iken; öteki bazı elit grupları daha az güçlü ve etkilidirler. İşte Türk toplumunun, karar verme süreci üzerinde daha etkin ve güçlü konumdaki elitler, “**anahtar elitler**” ya da “**Türk İktidar Seçkinleri**” olarak adlandırılırlar.

ANAHTAR SÖZCÜKLER:

İktidar, İktidar Seçkinleri, Türk İktidar Seçkinleri, Elit, Türk Askeri Elitleri, Türk Siyasi Elitleri, Türk Medya Elitleri, Türk Ekonomi Elitleri.

(*) Sosyolog ve siyaset bilimci.İngiltere’de “University of Surrey” de, Sosyal bilimler metodolojisi alanında yüksek lisans (MSc.) ve yine aynı üniversitede, siyaset sosyolojisi alanında doktora (PhD) yaptı. 6 yıla yakın yurt dışında, sosyolojinin değişik alanlarında çalışmalarda bulundu. Halen, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, sosyoloji bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

The Social Anatomy of The Power and the Turkish Power Elite

ABSTRACT:

This study aims to analyse the power structure and the distribution of power in Turkish society: How far is power (effective power) diffused in society or how far it is centralised and concentrated in the hands of elite groups? Also, the relationships within and between the elite groups will be examined. Four major elite groups, such as political, media, business and military elites are examined. In other words, the top decision makers or the “Turkish Power Elite” are investigated.

The study was operationalised using the multiple methods of observation, documentary analysis and focused interviews. The majority of the data which is used in this study was obtained from field research and documnetary souces. İn addition to field research using questionnaire and semi-structured interview schedules, the data archives, publications and bulletins of the related private and state intitutions were examined

The contemporary Turkish power elite is now composed of economic, military, political and media elites. As stressed by Mills (1956: 277-8), the Marxists’ “economic determinism”, and the liberals’ “political determinism” or “media and military determinism” are not sufficient to explain the reality of the power elite. Although the Turkish power elite was set up by the business elites, political elites, military elites and media elites, this does not mean that there is no elite from any other elite group in the power elite. But the fact is that the power elite is heavily dominated by the most powerful members of the most powerful elite groups.

1. GİRİŞ

Toplumların iktidar yapısına yönelik çalışmalarda çok büyük bir kullanım potansiyeline sahip olan “Elit Teorisi”, 1980’li yıllardan itibaren, sosyal bilimler alanında hak ettiği yerini almaya başladı. 1990’lı yıllarda ve 2000’li yılların başında dünyada ve Türkiye’de yaşanan toplumsal ve siyasi olayların daha iyi anlaşılıp, bunlarla ilgili daha sağlıklı ve yerinde değerlendirmeler yapılabilmesi için elit teorisi büyük hizmetler sunmaya aday görünmektedir.

Bu yıllarda dünyada ve ülkemizde cereyan eden bir takım toplumsal ve siyasi olaylardan bazıları şöyle bir hatırlandığında bu yargı daha bir netlik kazanacaktır. Örneğin, hem dini ve hem de siyasi bir elit kimliği taşıyan Humeyni gerçeğini bilmeden İran’da, başta Türkiye olmak üzere çevre ülkelerde ve dünyada yaşanmış, yaşanmakta olan ve gelecekte de ortaya

çıkabilecek bir takım siyasi, toplumsal ve ideolojik olayları sağlıklı bir şekilde anlayabilmek ve açıklayabilmek oldukça zor olacaktır. Ya da, siyasi bir elit olan Gorbaçov ve daha sonra da Yeltsin realitesini bilmeden; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde yaşananları, Rusya'nın yeniden doğuşunu, Kafkaslarda olup bitenleri, soğuk savaş sonrası uluslararası arenada değişen denklemleri ve bütün bunların dünya geneline yansımalarını gerçekçi bir şekilde analiz edebilmek çok güç olacaktır. Yine aynı şekilde, bir Saddam Hüseyin'i, bir Nelson Mandela'yı, Balkanları kana bulayan Sırp Kasapları Miloseviç ve Karadziç'i elit teorisinin süzgecinden geçirmeden yerel, bölgesel ve uluslararası bir çok toplumsal ve siyasi olay ile ilgili olarak yapılabilecek analiz ve yorumların önemli bir boyutu eksik kalacaktır. Eski Amerikan lideri ve dünyaca bilinen bir siyasi elit olan Bill Clinton'ı ve o dönem Amerika'sının iktidar seçkinleri konusunda bilgi sahibi olmadan, 1990'lı yıllarda Amerika'da ve dünyada yaşananları anlamlandırmakta zorlanılacaktır.

Konuya ülkemiz açısından bakıldığında da, yine aynı tablo ile karşılaşılır. Örneğin, bir askeri ve siyasi elit olarak Kenan Evren'i incelemeyen, Türkiye'de yaşanan 1980 darbesini, sonuçlarını ve bunların o dönem ve sonrası Türk toplumsal ve siyasi hayatına yansımalarını anlamakta ve açıklamakta yetersiz kalınır. Yine, siyasi elit konumlarındaki Turgut Özal ya da Necmettin Erbakan gerçekliklerine açıklık kazandırılmadan, 1980 öncesi ve sonrası dönemlerde ülkemizde yaşanmış ve yaşanmakta olan bir çok toplumsal ve siyasi olayın gerçek boyutları ile algılanması güçleşir.

Hele hele, yakın dönem Türk siyasi tarihine ve toplum hayatına damgalarını vurmuş olan, tanınmış siyasi elitlerimizden Süleyman Demirel'i ve Bülent Ecevit'i bütün boyutlarıyla tanımadan, toplumsal ve siyasi açıdan ülkemizde yaşanmış, yaşanmakta olan ve gelecekte de yaşanabilecek bir çok şeyi gerçek boyutları ile anlamlandırabilmek hiç de kolay olmaz. Yine bu bağlamda, 1990'lı yıllarda ülkemizin toplumsal ve siyasi hayatında etkili olmuş ve "İktidar Seçkinleri" olarak tanımlayabileceğimiz elitleri ya da elit guruplarını, elit sosyolojisi ışığında incelemeyen, ülkemizde o dönemlerde cereyan etmiş bir takım toplumsal ve siyasal olayları, günümüzde yaşanan bir takım süreçleri ve ortaya çıkan bir takım olayları; bütün bunların gelecekte de yaşanabilecek bazı toplumsal ve siyasi olaylara olabilecek etkilerini sağlıklı bir şekilde anlamak ve açıklamak yine çok güç olacaktır.

Elit sosyolojisi açısından bakıldığında, hem askeri bir elit, hem de siyasi ve devrimci bir elit olan Mustafa Kemal'in elit kimliğini, kişiliğini ve bütün bunların arka planını anlamadan, yirminci yüzyılın en büyük ve başarılı devrimlerinden biri olan Türk Devrimi'ni, modern Türkiye'nin çağdaşlaşma çabalarının ve ülkemizde üç çeyrek asırdan fazla bir süreden beri yaşana gelen değişim sürecinin sağlıklı bir tahlili yine mümkün olmayacaktır.

İşte yerel, ulusal ya da evrensel ölçekli böylesi bütün olayların ve olguların daha gerçekçi ve sağlıklı bir şekilde anlamlandırılabilmede, elit sosyolojisi ve elit teorisi önemli kolaylıklar sağlar. Bütün bu nedenlerden dolayı bu çalışmada da, Türkiye'nin iktidar yapısı ve Türk iktidar seçkinleri, elit teorisinin bakış açısından incelemek amaçlandı. İlk bölümde, toplumsal birer realite olan elit ve iktidar seçkinleri olgularının kavramsal boyutlarına kısaca değinildikten sonra, iktidar seçkinlerinin tarihsel gelişimi incelendi. Sonraki bölümde ise, önce Türkiye'nin iktidar yapısı, araştırmacının 1994'ten beridir sürdürdüğü çalışmaların bulguları temelinde, Türk toplumunun iktidar yapısı irdelendi. Ardından da, iktidar seçkinlerini oluşturan elit gruplarının genel bir analizi yapıldı.

2. ELİT VE İKTİDAR SEÇKİNLERİ

Elit olgusu kısaca, kurumsal iktidara sahip, sosyal kaynakları kontrol eden/edebilecek konumda bulunan, toplumsal karar verme sürecini doğrudan ya da dolaylı olarak ciddi bir şekilde etkileme (aktif ya da potansiyel olarak) yetisine sahip, karşıtlarına rağmen istek ve amaçlarını gerçekleştirebilen bireylerdir. Tanımlamada sözü geçen toplumsal kaynaklar yalnızca zenginlik, prestij, statü gibi sosyal ve ekonomik kaynaklar değildir. Bunların yanı sıra karizma, motivasyon, enerji, zaman gibi bireysel kaynakları da içerir. Bu teorik Tanımlama da elit kavramına açıklık getirmede kullanılan üç temel kriter "**güç** (iktidar)", "**kontrol**" ve "**etki**"dir (Arslan, 1999: 80). Bireylerin aktif ya da potansiyel güç sahibi olmaları, doğrudan veya dolaylı yollardan karar verme sürecine etkileyebilecek konumda olmaları ve/veya yukarıda sözü edilen sosyal kaynakları kontrol edici konumda olmaları, onların elit olarak tanımlanabilmesi için gerekli ve yeterli koşullardır.

Elitler (seçkinler) konusunda açıklık getirilmesi gereken bir başka çok önemli nokta da, elit kavramının hiç bir değer yükü taşımadığı gerçeğidir: Elit kavramı tamamen nötr bir kavramdır ve olumlu ya da olumsuz her türlü değer yükünden arındırılmıştır. Daha açık bir deyimle sosyolojik anlamda elit ya da seçkin demek asla en akıllı, en zeki en yetenekli, en becerikli, ahlaki ve insani nitelikler bakımından en üstün demek değildir. Elit tanımı kapsamına giren bir birey, sözü edilen bu nitelikleri taşıyor olabileceği gibi, bu niteliklerin bir kısmını hatta hiç birini taşımıyor da olabilir.

kavramların metodolojik tanımlamaları ise çoğunlukla, teorik tanımlamalara oranla daha dar kapsamlı, daha basite indirgeyici, daha pratik ve işlevsel anlayışla yapılır. Bu çalışmada da, yukarıdaki teorik tanımlamaya paralel olarak, metodolojik açıdan "**konumcu yaklaşım**" (**the positional approach**)'ı kullanacağız. Bu konuda sık kullanılan öteki önemli yaklaşımlar ise, "**üncü yaklaşım**" (**the reputational approach**) ve "**karararcı yaklaşım**"

(**the decisional approach**)’dır (Arslan, 1995: 17-18). Konumcu ve kararcı yaklaşımların sentezinden hareketle elit, önemli toplumsal kurumların formel hiyerarşik yapısı içinde, en üst ya da en üste yakın, karar verici konumdaki pozisyonlarını işgal eden bireyler olarak tanımlanabilirler. Bir başka deyimle elitler, stratejik toplumsal kurumların, komuta mevkilerini işgal eden bireyler şeklinde de ifade edilebilir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Türk toplumunun iktidar yapısı içinde çok önemli bir yere sahip olan Türk elitleri incelenecek. Ağırlıklı olarak da çağdaş Türk elitleri içinde, en güçlü ve toplumsal karar verme sürecinde en etkin durumda bulunan elit grupları üzerinde durulacak. Bunu yaparken de, günümüz Türk sosyologlarından Arslan’ın 1995-2001 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu veriler temel alınacak.

Çağdaş Türk toplumu bu açıdan incelendiğinde, toplumsal yapı içerisinde dört temel güç merkezinin varlığı dikkat çeker. Bireylerin ve toplumun hayatını yönlendirici rol oynayan bu güç blokları başta siyaset elitleri olmak üzere, ekonomi elitleri, medya elitleri ve askeri elitlerden oluşur. Bu dört en etkin elit grubunun birlikteliği, Mills’in terminolojisi kullanılarak “Türk İktidar Seçkinleri” şeklinde de tanımlanabilir (Arslan, 1999: 264-5).

Türk iktidar seçkinleri iktidar, servet ve prestij bakımından toplumdaki en varlıklı bireylerden oluşur. Onlar yalnızca milyonlarca insanın değil, bir toplumun, bir ulusun kaderini de belirlerler. Karşıtlarının muhalefeti ne kadar etkin olursa olsun, bütün bunları bertaraf edip oyunu kendi kurallarına göre oynayabilme ayrıcalığı da onların tekelindedir. Toplumdaki köşe taşları ve köşe başları da yine onlar tarafından tutulmuştur. Sahip oldukları kurumsal güç ve yetki sayesinde yalnızca servet, prestij ve statü gibi toplumsal kaynakları değil; karizma, zaman, motivasyon ve enerji gibi psikolojik ve bireysel kaynakları da kontrollerinde tutarlar.

3. TÜRK İKTİDAR SEÇKİNLERİNİN TARİHSEL KÖKENLERİ:

Günümüz Türk toplumunun iktidar yapısının ve Türk iktidar seçkinlerinin daha iyi anlaşılabilir ve açıklanabilmesi için, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi ve toplumsal yapısının, özellikle de son dönemlerinin iyi analiz edilmesi gerekir. Lewis’in (1961: 4-5) de vurguladığı gibi, Osmanlı yönetici sınıfı üzerinde geniş bir Balkan etkisi vardır. Bu etki kaynağını ağırlıklı olarak, Osmanlı toplumunun iktidar yapısı üzerinde önemli bir rol oynayan “Devşirme” sisteminden alır. Belli dönemlerde yaygın olarak uygulanan “**Devşirme Yöntemi**” sonucunda, köken olarak Hıristiyan Balkan halklarından

olan çok sayıda birey, Osmanlı toplum yapısı içinde siyasi ve askeri elit konumlarına ulaşmıştır.

Osmanlı'nın belli dönemlerinde, Balkan gruplarından Hıristiyan ailelerinin erkek çocukları seçilerek, belli bir süreçten geçirilip toplumun iktidar yapısı içine katılmışlardır. Bu ailelerden toplanan, belli yaş gruplarından çocuklar, Anadolu'da Türk ailelerinin yanında bir süre kültürlenme sürecine tabi tutuluyorlar, belli bir olgunluğa ulaştıklarında da, buradan alınıp bir eleme sürecinden geçiriliyordu. Bu süreçte başarılı olanlar saraya en yakın konumlarda istihdam ediliyordu. Eleme sürecinde yeterince varlık gösteremeyenler ise askerlik kurumunun alt birimlerinde görevlendiriliyorlardı. "Devşirme Sistemi" olarak da adlandırılan bu yöntemle çok sayıda birey yetiştirilip, yönetimde padişahattan sonra gelen makamlarda uzun yıllar boyunca etkin görevler almışlardır. Bunlar arasında çok sayıda sadrazam (başbakan), vezir (bakan), kaptanı derya (donanma komutanı), paşa, ... vb. askeri ve siyasi elit sayılabilir. Devşirme oğlanlarının yanı sıra, yerel gayri Müslim yönetici elitler de yok edilmeyip, sistemle entegre edilmeye çalışıldı. Bunun karşısında ise, Türk unsurunun, özellikle de Türk olmayan unsurlarla kıyaslandığında, Osmanlı iktidar yapısı içinde pek fazla bir varlık gösterdiği söylenemez (Buğra, 1995: 67-8). Özellikle de yönetici askeri elit ve siyasi elitler arasında Türklerin oranı oldukça düşüktür. Osmanlı toplum yapısı içinde Müslümanların etkili olduğu dört alan; savaş, din, tarım ve belli ölçülerde de hükümdardır (Lewis, 1961: 35).

On sekizinci yüzyılın sonlarına ve on dokuzuncu yüzyılın başlarına doğru Avrupa'da başlayan değişim rüzgârları Osmanlı'yı da yakından etkiledi. Fransız Devrimi'nin fikirleri, Osmanlı toplumunda Müslüman Türkler üzerinde de etkili olmaya başladı. Bunun da etkisiyle, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru modernleşme çabaları ciddi bir boyut kazandı. Bu dönemde yeni, fakat oldukça da güçlü bir elit grubu ortaya çıktı. Geleneksel Osmanlı iktidar seçkinlerinden oldukça farklı bir görünüme sahip olan bu yeni elit grubunun ortaya çıkış şekli de, alışılmışın dışındadır. Lewis'in de (1961: 116, 125) vurguladığı gibi, bu yeni elitler ordudan ya da Ulema sınıfından değil, çeviri dairesinden ve elçilik çalışanları arasından çıkmıştır.

Yirminci yüzyılın başlarına doğru ise Türkiye, öncekilere oranla çok daha etkin, çok daha yetenekli ve çok daha güçlü yeni bir elit grubu ile tanışıyordu. Sorumluluk duygusu, bilgi ve yeteneğin yanı sıra, siyasi ve toplumsal devrimleri hayat geçirebilecek dirayet ve güce de sahip bu yeni elit grubu, yeni Türkiye'nin umut kaynağı olmuştur. Oldukça heterojen bir yapıda olan bu yeni elit grubunun ortak özellikleri, çok iyi eğitilmiş olmalarıdır. Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan bu yeni ve güçlü elitler arasında

askeri elitler, medya elitleri, bürokratik elitler ve yargı elitleri önemli bir yer tutuyordu (Lewis, 1961: 455-6).

İnsanlığın tanık olduğu en anlamlı ve başarılı devrimlerden bir tanesi olan Türk Devrimi, işte bu yeni elit grubu içindeki askeri elitler tarafından gerçekleştirildi. Kurtuluş Savaşı sonrasında, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda aktif roller üstlenen bir çok siyasi elit de yine Milli Mücadele'nin muzaffer kumandanları arasından çıktı. Özellikle başta Büyük Önder Atatürk olmak üzere, İnönü, Cebesoy, Karabekir ... gibi elitler, bu yeni elit grubunun en etkin isimlerindedir. Savaş alanlarının utkulu kumandanları, kısa sürede siyasete de uyum sağladılar ve bu alanda da büyük başarılarla imza attılar: Yok oluşun eşiğine gelmiş bir imparatorluktan genç ve gürbüz bir ulus devleti yaratıp, Türk ulusunu yeni ufuklara taşıdılar. Denilebilir ki, modern Türk tarihi bu yeni elit grubu tarafından yazılmıştır.

Türk askeri elitlerinin, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal hayatına etkileri çok basit bir şekilde, Türk Devrimi'nin liderlerinin salt asker kökenli oluşuna indirgenemez. Bir çok yazar tarafından da dile getirildiği gibi, Türk Devrimi ve Kurtuluş Mücadelesi, liderleri asker kökenli olmasına rağmen sivil bir harekettir (Rustow in Karpat, 1973: 109). Öte yandan bu hareketlerinin liderlerinin askerlik kökenli olmaları da, bir rastlantı değildir. Çünkü, o dönemin Türk toplumunda, nitelik ve nicelik açısından en iyi eğitilmiş kesim askerlerdir.

Bu konuda bir başka önemli faktör de, o yılların Türkiye'sinde, toplumların böylesi hızlı değişim ve dönüşüm evrelerinde, dinamo rolü üstlenip öncülük yapan yerli bir kapitalist sınıfın, ya da öteki adıyla ulusal burjuvazinin yokluğudur. Modern anlamda bir burjuva sınıfı ancak Cumhuriyet döneminde, o da devlet eliyle yaratılmaya çalışıldı. Bu yeni burjuva sınıfı, toplum hayatında etkili olabilecek güce ise ancak çok parti döneminde ulaşabildi. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu döneme kadar geçen süre içinde, Cumhuriyet'in kuruluşunda olduğu kadar toplumun kaderinde de en önemli rolleri, askeri elitlerin yanı sıra yerel liderler ve yerel elitler oynadı. Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki parlamentoların sosyal kompozisyonları incelendiğinde, askeri elitlerin ve yerel elitlerin toplum hayatındaki bu ağırlıklı konumu kolayca görülebilir (Arslan, 1999-b: 53).

Kemalist hükümetin sosyo-ekonomik çaba ve etkinlikleri, Türk toplumunun daha önce hiç de aşına olmadığı yeni bir iktidar yapısı ve toplumsal hiyerarşi ortaya çıkardı. Bu yapı içinde özellikle işadamları, yöneticiler ve teknisyenler önemli bir yer tuttu. Bu yeni Türkiye'de, yeni bir kapitalist sınıfının doğuşunun eli kulağında olduğunun göstergesiydi. Lewis (1961: 466)'in de vurguladığı gibi, kuşkusuz Türkiye'de daha önce de bir orta sınıf vardı. Fakat bu orta sınıf ne Türklerden ne de Müslümanlardan oluşuyordu.

Özellikle Rum, Ermeni ve Yahudi tüccar ve girişimciler, Osmanlı toplum yapısı içinde önemli bir yere sahipti. Daha öncede değinildiği gibi, yeni Türk kapitalist sınıfı toplum hayatında, Türk iktidar yapısının etkin bir üyesi olarak 1940'lı yıllarda boy göstermeye başladı. Takip eden yıllarda ise, ülkedeki toplumsal ve siyasi dengeleri derinden etkileyip değiştirebilecek bir güce ulaştı.

Değişen toplumsal, ekonomik ve siyasi koşullara paralel olarak, Türk iktidar seçkinlerinin sosyal kompozisyonu da, günümüzdeki durumuna ulaşana kadar önemli bir değişim süreci geçirdi. Çağdaş Türkiye'nin iktidar yapısı içinde özellikle askeri elitler, siyasi elitler, ekonomik elitler ve bunlara ek olarak da medya elitleri önemli bir yer tutar hale geldi. Daha öz bir anlatımla, çağdaş Türkiye'nin iktidar seçkinlerini siyasi elitler, askeri elitler, ekonomik elitler ve medya elitleri oluşturmaktadır. Mills (1956: 277-8)'in de vurguladığı gibi, Marksistlerin “ekonomik determinizmi”, liberallerin “siyasi determinizmi”, ya da “medya ve askerlerin belirleyiciliği” gibi olgular tek başlarına, “iktidar seçkinleri” olgusunu açıklamakta yetersiz kalır. Bu saptama, günümüz Türkiye'si koşulları için de geçerlidir.

Türk iktidar seçkinleri ağırlıklı olarak ekonomi, siyaset, askeriye ve medya elitlerinden oluşmuş olsa da, iktidar seçkinleri arasında öteki elit gruplarından bireylerin olmadığı anlamına gelmez. Fakat, toplumsal ve siyasi iktidarın ve karar verme sürecinin, özellikle en etkin elit gruplarının en güçlü elitleri tarafından şekillendirilmiş olduğu, göz ardı edilemeyen bir gerçektir. Askeri, siyasi ve ekonomi elitlerinin Türk iktidar yapısı içindeki ağırlıklı konumu uzun bir geçmişe sahiptir. Medyanın toplum hayatında etkin roller oynamaya başlaması ve buna bağlı olarak da medya elitlerinin Türk iktidar yapısı içinde güçlü bir konuma ulaşması ise oldukça yeni bir fenomendir. Medya elitlerinin, Türk iktidar seçkinleri arasında ağırlıklı bir konuma ulaşması, iletişim teknolojisinde yaşanan büyük gelişmeler ve bunların Türk medya sektöründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması gerçeği ile yakından ilişkilidir.

4. TÜRK TOPLUMUNUN İKTİDAR YAPISI:

Günümüz Türk toplumunun iktidar yapısı ne yalnızca elitist, ne de plüralist bir niteliğe sahiptir. Türkiye'de tek bir elit grubunun hakim olduğunu söylemek de, etkin gücün çok fazla sayıda elit grubu arasında dağılmış durumda olduğunu söylemek de yanlış bir değerlendirme olur. Günümüz Türkiye'si en iyi şekilde ancak, demo elit perspektif (Etzioni, 1993) kullanılarak açıklanabilir. **Figür 1**'de görüldüğü gibi, yapılan araştırmalardan ve elitlerle yapılan yüz yüze görüşmelerden elde edilen bulguların ortaya koyduğu verilere göre, Türkiye'de iki temel güç odağı bulunmaktadır:

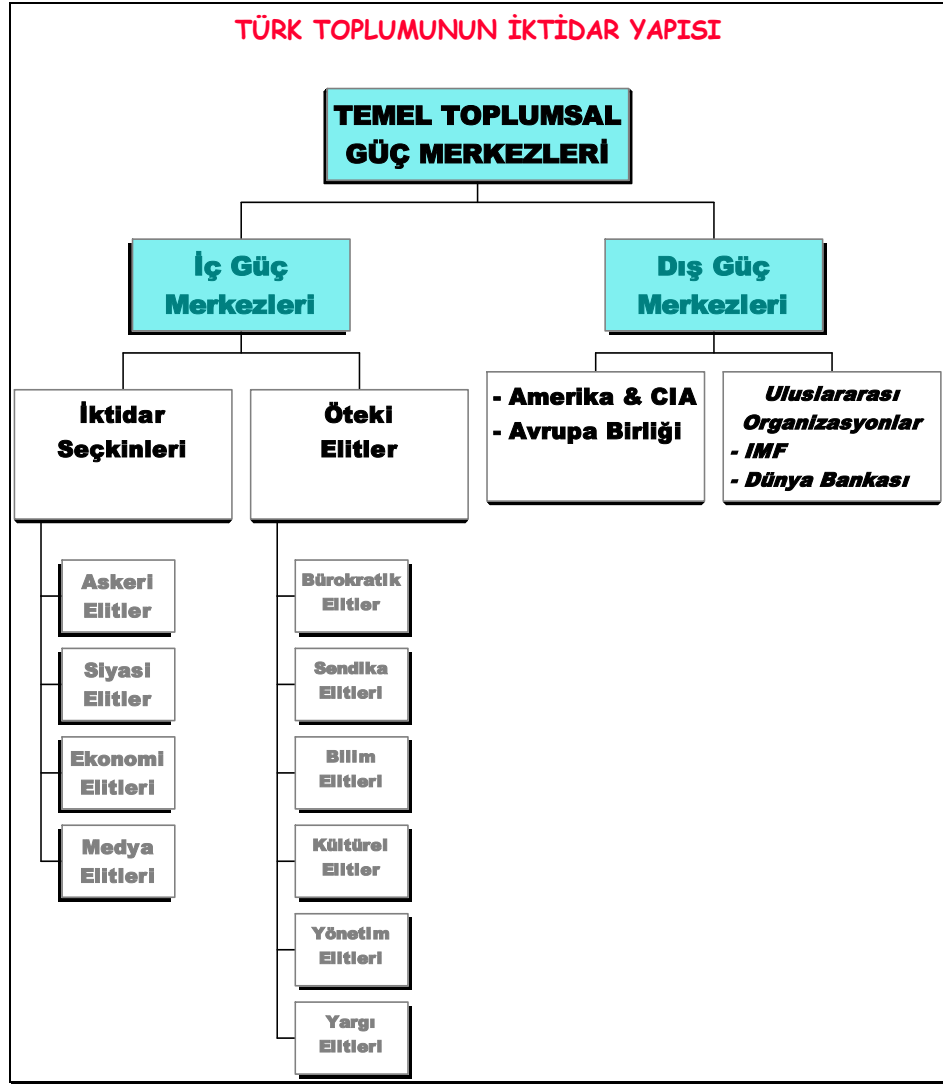
1. İç güç merkezleri,

2. Dış güç merkezleri

Söz konusu figür, üç temel elit grubundan elitlerle yüz yüze yapılan görüşmeler sonunda elde edilen verilere dayanarak çizilmiştir. Görüşülen elitlerden tamamına yakını, Türk toplumunun geleceğini belirlemede aktif rol oynayan ulusal nitelikli iç güç merkezlerinin yanı sıra, karar verme sürecinde etkili durumda bulunan bazı dış güç merkezlerinin de olduğunu özellikle belirtmişlerdir. Amerika'yı ise, bu dış güç merkezlerinin en etkili olarak nitelendirmişlerdir. Amerika'nın bu etkileme gücünü uluslararası arenada, özellikle Merkezi Haber Alma Dairesi (CIA) aracılığıyla kullandığı dile getirilmiştir. Elitlerce dış güçler olarak adlandırılan güç odaklarının arasında Amerika'nın yanı sıra bazı uluslararası örgütlerin ismi de sayılmıştır. Bu örgütlerin başında ise, ağırlıklı olarak Amerika'nın kontrolünde olduğu vurgulanan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (Worldbank)'nin ismi ön plana çıkmaktadır. Son yıllarda Türkiye'nin iç ve dış politikaları üzerinde etkisi artmaya başladığı söylenen bir başka dış güç de Avrupa Birliği'dir.

Figür 1
Türk Toplumunun İktidar Yapısı

Kaynak: Arslan (1999-a: 20)'den Türkçe'ye çevrilip, yeniden düzenlenmiştir.

İç güç merkezlerine gelince: yine **Figür 1**'de de sergilendiği gibi, temel iç güç odakları arasında on elit grubunun adı geçmektedir. Ulusal güç ağı olarak da adlandırılabilen bu elit gruplarının, güçlerinin ve ulusal kararlardaki etkilerinin birbirleriyle aynı düzeyde olduğu söylenemez. Bu elit gruplarının üyelerinin bazıları ulusal servet, prestij ve güç pastasından çok daha fazla pay alırken, bazıları çok daha az oranlarda paylara sahiptirler. Özellikle “Türk İktidar Seçkinleri” olarak da adlandırılan dört elit grubu (ki bunlar ekonomi elitleri, siyasi elitler, askeri elitler ve medya elitleridir), ulusal iktidar yapısı içinde daha güçlü ve karar verme sürecinde daha etkindirler. Bu güç merkezleri, Türkiye'nin “görünmez hükümeti” (the invisible government) olarak da adlandırılabilir.

5. TÜRK İKTİDAR SEÇKİNLERİ'NİN BİR PARÇASI OLARAK EKONOMİ ELİTLERİ:

Çeşitli toplumsal ve tarihsel nedenlerden dolayı Osmanlı toplum yapısı içinde yer alan Türkler, ekonomik hayat içinde endüstriyel ve ticari etkinliklerden uzak durmuşlardır. Bu durumun başta gelen nedenlerinden bir tanesi de, Türkler'in bu tür uğraşları hırsızlıkla ve yolsuzlukla aynı doğrultuda algılıyor olmalarıdır (Alpender, 1966: 1) Bu alanlardaki boşluğu ise başta Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar olmak üzere daha çok gayri Müslim vatandaşlar doldurmuşlardır. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı, genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Osmanlı'dan devraldığı toplumsal ve ekonomik mirasın içinde ulusal bir girişimci sınıftan ya da ulusal bir burjuvaziden söz etmek olanaksızdır. Ulusal burjuvazinin oluşum sürecine, daha önce değinildiği için, bu başlık altında yalnızca günümüz ekonomi elitlerinin sosyolojik profilleri ile ilgili genel değerlendirmelere yer verilecektir.

Son kuşakta durum bir hayli değişmeye başlamış olsa da, Cumhuriyet dönemi Türk ekonomi elitleri arasında varlıklı bir aile kökenine sahip olanların yanı sıra, yoksul bir aile ortamında yetişmiş bireylere de rastlamak mümkündür. Özellikle de, ilk dönem iş dünyası elitlerinin büyük çoğunluğu, çok da varlıklı ailelerin çocukları değillerdir. Bu kategoriye giren elitlerin büyük çoğunluğu ancak kendi kendine yetebilecek varlığa sahip alt ya da orta sınıf aile ortamlarında yetişmişlerdir. Meslek yaşamlarına da genellikle ücretli çalışan (Hacı Ömer Sabancı gibi) ya da küçük esnaf (Vehbi Koç gibi) olarak başlamışlar ve çok da uzun olmayan bir süreç içinde büyük servetlerin sahibi konumlarına ulaşmışlardır. Türkiye'nin en köklü holdinglerinin sahibi durumda bulunan Koç, Sabancı ve Eczacıbaşı aileleri böylesi öz geçmişlere sahip elit grupları arasında sayılabilir.

Bunlardan özellikle Sabancı Holdingin serüveni anılmaya değer. Sabancı Holdingin kurucusu olan Hacı Ömer Sabancı, Sabancı sermaye

grubunu yalnızca Türkiye’de değil dünyada hatırı sayılır bir sermaye grubu konumuna ulaştıran iş macerasına, kelimenin tam anlamıyla “sıfır noktasından” başlamıştır. Genç Hacı Ömer Sabancı’nın yirminci yüzyılın başlarında, orta Anadolu’nun fakir bir köyünde, ırgatlıkla başlayan yaşam mücadelesi; yirmi birinci yüz yılın başlarında ikinci kuşak Sabancı Ailesi’ni dünya çapında bir holding ve servetin sahibi konumuna taşımıştır (Tanju, 1985),.

Türkiye’nin en zengini olma (Sönmez, 1990) vasfını, kolay kolay başkalarına kaptırmayan Koç Ailesi’nin, boyutları Türkiye sınırlarını taşımış servetinin temelinde ise, Ankara Kalesi’nin eteklerinde yer alan mütevazı bir iş hanındaki küçük bir dükkan yatar. Türk sanayisinin duayenlerinden Vehbi Koç’un, kamu alım-satımlarında komisyonculukla sürdürdüğü, takip eden yıllarda özel sektör girişimciliği alanında bir çok ilklere imza atmasıyla devam ettirdiği çalışma yaşamı; üçüncü bin yılın başlarına gelindiğinde Koç Holdingi, Türkiye’de özel sektör girişimciliğinin en ön saflarına taşımıştır.

Türkiye’nin hatırı sayılır holdinglerinden birinin sahibi konumunda bulunan Eczacıbaşı Ailesi’nin (Aksoy, 1986) iş hayatındaki serüveni de, Sabancı ve Koç aileleriyle benzerlikler taşır. Holdingin temelini, çalışma hayatına eczacı kalfalığı ve devlet hastanesinde eczacılıkla başlayan Süleyman Nazif Eczacıbaşı atmıştır. Baba Eczacıbaşı’nın İzmir’de, mütevazı boyutlarda bir eczanede sürdürdüğü çalışmalara, oğul Eczacıbaşılardan başarılı girişimleri de eklenince, bu çabalar Türkiye’nin bir başka büyük sermaye grubunu doğurmuştur. Eczacıbaşı grubu, günümüz Türkiye’sinde ilaç sanayisinin liderlerinden biri olmakla kalmamış, bir çok öteki sektörlerde de önemli yatırımlara imza atmıştır.

Ekonomi elitlerinde ikinci ve üçüncü kuşak gelindiğinde, sergilenen profil, birinci kuşakla karşılaştırıldığında oldukça farklı bir görünüm almaya başlamıştır. Yeni kuşak elitlerin yalnızca içinden çıktıkları toplum katmanları değişmekle kalmamış, sahip olunan kişisel özellikler de öteki gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumlardaki konumdaşlarıyla oldukça benzeşik bir hal almıştır. Çoğunlukla üst toplum sınıflarına mensup ailelerin çocukları konumunda bulunan bu elitler, çoğunlukla büyük şehirlerde yetişmişler ve eğitim kariyerlerini, Türkiye’nin ve dünyanın önde gelen elit okullarından alınan diplomalarla süslemeye başlamışlardır. Ailelerinden getirmiş oldukları sosyal ve ekonomik avantajlardan yararlanarak kendilerine çok daha iyi bir kariyer edinme fırsatı yaratmışlar ve bu sayede, toplumdaki ayrıcalıklı konumlarını daha da pekiştirmişlerdir.

Yeni kuşak ekonomi elitleri, sahip oldukları bu ayrıcalıklar sayesinde, günümüz Türk iktidar seçkinleri arasındaki güçlü konumlarını da iyice pekiştirmiş oldular. Yalnızca sahip oldukları servetleri sayesinde değil, aldıkları

iyi eğitim ve edindikleri meslek kariyerleriyle de güçlerine güç katmaktadır. Böylesi bir değişim süreci yaşayan Türk ekonomi elitleri sadece ekonomi hayatında değil, Türkiye'nin toplumsal ve siyasi hayatında da önemli roller oynamaktadırlar.

Bütün bunlar, Amerikalı sosyolog Mills'in (1956: 162) "çok para çok güç demektir. Daha çok para, daha çok güç getirir. Daha çok güç ise, daha çok özgürlük demektir" şeklinde yorumlanabilecek değerlendirmesini hatırlatmaktadır. Bu bağlamda özgürlük "istenilen her şeyi, istenilen şekilde ve istenilen zamanda yapabilme ayrıcalığı" olarak tanımlanabilir. Kuşkusuz doğadaki her şey gibi, güç ve özellikle de paranın getirdiği güç ile özgürlük de sınırsız değildir. Belki de, elitlerden büyük çoğunluğunun kariyerlerinde önemli rol oynadığını vurguladıkları "şans" faktörünü, "doğru zamanda, doğru yerde bulunmak" olarak tanımlamak belki de daha doğru olacaktır. Tabi ki gerekli ön koşullara sahip olmak şartıyla.

6. TÜRK İKTİDAR SEÇKİNLERİNİN BİR ÜYESİ OLARAK ASKERİ ELİTLER

Modern Türkiye'nin güç sistemi içinde askeri elitlerin çok özel bir yeri vardır. Bu özel durum, bir çok öteki etkenin yanı sıra askeri elitlerin toplumsal özgeçmişleri, Cumhuriyet'in kurulmasında ve Türk devriminin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynayan siyasi elitlerin asker kökenli olmaları gibi faktörlerle de az ya da çok ilişkilidir. Yani askeri elitlerin, Türk toplumunda etkin konumlar işgal ediyor olmaları bir tesadüf değildir. Türkiye'de ilk modernleşme ve batılılaşma çabaları, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve orduda başlamıştır. Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı içinde en iyi yetişmiş ve modern değerlerle sosyalle olmuş bireyler yine, ordu kurumu çatısı altında yer almaktaydı. Bu yüzdendir ki, bu açıdan böylesine köklü bir geçmişi olan Türk ordusu ve özellikle Türk askeri elitleri, dün olduğu gibi bu günde, yeniliklerin ve modern değerlerin öncüsü ve savunucusu olma niteliklerini sürdürmektedir.

Elitlerin, güç pastasından aldığı payı yakından etkileyen faktörlerden biri de, o elit grubunun bağımsızlık derecesidir. Türk askeri elitleri, toplumsal güç sistemi içerisinde, diğer bazı elit gruplarına oranla göreceli de olsa daha bağımsız bir konumdadır. Bu durum ise onların gücüne güç katar. Bu güçleri sayesinde ki, ordunun temelden karşı olduğu bir kararın alınıp, etkin bir şekilde uygulanmasından söz etmek oldukça zordur. Öte yandan askeri elitlere, uzun ve zorlu eğitim süreci içinde kazandırılan etkin ve isabetli kararlar verebilme yeteneği askeri elitlerin, toplumun geneline yönelik ekonomik ve siyasi kararlar alındığı makro düzey karar verme sürecine etkin katılımlarını olanaklı kılar. Askeri elitlerin kendi içlerinde, benzeşik bireylerden oluşmuş ve

konsensusun ağır bastığı güçlü bir grup dinamizmine sahip olmaları da onları güçlü kılan bir diğer faktördür. Bu grup dinamizmi de yine, askeri eğitim esnasında kazandırılır.

Genel olarak değerlendirildiğinde bir çok ülkede ordu kurumunun üyelerine, hem sosyal statü hem de ekonomik koşullar bakımından, diğer kurumlardan çok daha iyi olanaklar sunduğu görülür. Türk toplumu açısından da aynı değerlendirme, belli ölçüde de olsa geçerliliğini korumaktadır. Günümüz koşullarında, sosyal ve ekonomik kriterler birlikte değerlendirildiğinde, Türk askeri elitleri ortanın üstü ya da üst toplumsal sınıflara dahil edilebilir. Toplumsal özgeçmişleri açısından değerlendirildiğinde ise, bu elit grubu üyelerinin ağırlıklı olarak orta ya da ortanın altı toplumsal katmanlardan geldikleri görülür: Askeri elitler arasında özellikle memur, işçi, çiftçi, asker ve öteki profesyonel meslek gruplarından bireylerin çocukları önemli bir oran oluşturur. Askeri elitlerin tamamı erkektir ve aynı yaş grubuna giren bireylerden oluşur. Askeri elit dolaşım süreci içinde, bireylerin etnik ve dini (mezhep bakımından) kimlikleri etkili değildir. Yani orduda, bireyleri üst kumanda mevkilerine ulaşmalarında, onların etnik kökenleri ya da Sünni veya alevi olmaları belirleyici bir unsur değildir.

Türk iktidar seçkinleri arasında, sosyal niteliklerinin yanı sıra psikolojik özellikleri açısından da, en benzeşik üyelere sahip olan elit grubu askeri elitlerdir. Grup içi birlik, beraberlik, uyum ve konsensus bakımından da askeri elitler birinci sırada yer alır. Janowitz (1971: 69)'in de değindiği gibi, Türk ordusu geleneksel olarak sahip olduğu çok güçlü grup içi disiplin sayesinde, sağlam bir güç olma niteliğini koruya gelmiştir. Askeri kurumlar, yeni üyelerini eğitip, onlara güçlü bir kimlik ve kişilik kazandırma bakımından da, öteki kurumlara oranla çok daha başarılıdır (Janowitz, 1971: 70).

Öte yandan, asker-siyaset ilişkileri ve bu iki kurumun birbirlerine bakış şekilleri de oldukça üzerinde durulmaya değer bir konudur. Bir çok ülkede askerler siyaseti kirlilikle, yolsuzlukla, yetersizlikle ve disiplinsizlikle özdeş görürler (Mills, 1956: 196). Benzer türden bakış açısına, kimi zaman Türkiye'de de tanık olunur. Böylesi algılamaların sonucu olarak askerler, zaman zaman kendilerini, ülkenin geleceğini korumak için siyasete müdahale etmek zorunda hissederler. Bu türden algılama ve duyarlılıkların arttığı durumlarda ise askerlerin siyasete doğrudan ya da dolaylı müdahaleleri de beraberinde gelir.

Kimi zaman bilerek ve isteyerek, kimi zaman da bilmeden ve farkında olmadan siyasiler askeri alanlara, askerler de siyasi konulara müdahale ederler. Bu durum ülkemiz için de geçerlidir. Fakat şurası bir gerçektir ki, Türk ordusu ve askeri elitleri, partizanca politikadan her zaman uzak durmuşlardır. Türk askeri, herhangi bir siyasi partinin ya da ideolojinin temsilcisi ya da destekçisi

gibi algılanılmaktan kaçınmaya büyük özen göstermiştir. Yaşanan toplumsal ve siyasi gelişmenin bir ürünü ve geçmişte yaşanan deneyimlerden çıkarılan derslerin bir sonucu olarak, günümüz Türk askeri elitleri, siyasete müdahale ederken oldukça hassas davranmaktadırlar. Özellikle demokratik değerlere ve demokratik sisteme zarar verebilecek durumlarda çok daha fazla duyarlılık ve özen göstermektedirler.

Dodd (1983: 4)'un da vurguladığı gibi, hem genç Türkler (Jön-Türkler) hem de Atatürk döneminde izlenen politikalar, asker-siyaset ilişkisinde, özellikle asker ile devlet arasında büyük bir yakınlık doğurmuştur. Bu yakınlık askerlerin, hükümet politikalarını değil devlet politikasını savunmaları şeklinde güzel bir geleneğe dönüşmüştür. Cumhuriyet Türkiye'sinde askerlerin üstlendikleri ve kısaca "yeniliklerin öncüsü ve devrimin savunucusu olma" şeklinde tanımlanabilen toplumsal ve siyasi rol, dünyada eşine az rastlanır bir örnektir. Demokratik değerleri ve Türk devriminin kazanımlarını korumada, askerlerle devletin sivil unsurları arasında işbirliği ve dayanışmaya, Türkiye'den başka hiç bir yerde rastlamak mümkün değildir.

Türk askerinin, ülkede demokrasinin en büyük savunucusu olduğu gerçeğini, bir batılı araştırmacı, Dodd'dan dinleyelim (1983: 1): "Bazı askeri rejimler, liberal ve demokratik hükümetlerin yeniden tesisinde ya da korunmasında önemli çabalar göstermektedirler. Genellikle askeri yönetimlerin sonunu, sergilenen otoriter tutum, yeterli destek ve dayanaktan yoksun olma ya da uğranılan başarısızlıklar getirmektedir. Bu türden nedenler, Türkiye için geçerli değildir. Türk askeri politikadan hiç bir zaman, böylesi nedenlerden dolayı çekilmemiştir. Tersine onlar her darbe döneminde ve daima, gerekli koşullar oluştuğunda en kısa süre içinde demokrasiye geri döneceği konusunda söz vermişler ve her zaman da bu sözlerine sadık kalmışlardır. Bu şaşkınlık yaratıcı bir durumdur. Çünkü, askeri kurumların onların kendi doğası gereği, demokratik rejimin gelişmesi yanlısı tutum sergilemelerine pek rastlanılmaz." Dodd, Türk ordusuna özgü bu şaşkınlık verici tutumun nedenlerini haklı olarak, modern Türk ordusunun tarihsel kökenlerinde arar.

Atatürk ve halefi İnönü, her ikisi de asker kökenli olmalarına, hem de büyük zaferlere imza atmış utkulu komutanlar olmalarına rağmen, ülkede demokratik değerlerin ve sivil hayatın gelişmesinde en büyük rolleri oynamış iki büyük siyasi liderdir. Atatürk ve İnönü her ikisi de, askerlerin aktif siyasete katılmalarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Atatürk daha İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde görevler üstlendiği dönemlerde, bu durumun hayati önem taşıdığını şu sözleriyle dile getirmiştir: "*Askerler parti çatısı altında yer aldığı müddetçe, ne güçlü bir partiye, ne de güçlü bir orduya sahip olabiliriz. Üçüncü Ordu'daki bir çok asker, aynı zamanda partinin de üyesi durumundadır. Bu durum sürdüğü müddetçe 3. Ordu, birinci sınıf bir ordu olarak nitelendirilemez.*

Bunun da ötesinde, parti (İttihat ve Terakki Partisi) gücünü askerden almaya devam ettiği sürece, asla ulustan (halktan) destek alamayacaktır. Parti'de kalıp aktif siyasete devam etmek isteyen bütün askerler, ordudaki görevinden istifa etmeleri gerektiği hususunu acilen, hatta hemen şimdi burada bir çözüme kavuşturmalıyız. Buna ek olarak da, askerlerin gelecekte de, aktif siyaset yapmalarına engel olacak bir yasa hazırlamak zorundayız. .... ” (Lerner & Robinson 1960: 19-20). Bu durumun akabinde de, hem Atatürk hem de İnönü, 1909 yılında partiden (İttihat ve Terakki Partisi) ayrıлып, asker olarak vatana hizmet etmeye devam ettiler.

Yeni Türkiye'nin en tanınmış ve en güçlü siyasi elitleri, büyük zaferlere imza atmış ordu komutanlarıdır. Türk siyasi elitlerinin en önemli iki isminin bu mesleksi özgeçmişleri, Türk ordusunun siyasi tercihinde büyük rol oynamıştır ve bu etki halen de sürüp gitmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasi partisi olan CHP'nin kurucuları ve liderleri de yine aynı isimlerdir. Hatta Atatürkçü düşüncenin en temel 6 ilkesi, bu partinin ambleminde 6 ok olarak yer almış ve partinin temel ilkeleri haline gelmiştir. Bütün bu organik bağların doğal sonucu olarak ordu-devlet ve CHP arasında çok güçlü bir ilişki kurulmuş ve bu yakın ilişki, tek parti dönemi boyunca sürdürülmüştür.

Çok partili siyasetle birlikte, ordu ile yönetici siyasi elit arasındaki ilişkinin şekli ve niteliği de değişmeye başladı. Atatürk döneminde kendini siyasi iktidarın bir hizmetçisi olarak gören ordu, özellikle 1940'lı yıllardan itibaren kendini tamamen aktif siyasetin dışında tutmaya başladı. Çok partili siyasi hayatın başlamasıyla birlikte Türk ordusu, kendisine partiler ve siyaset ötesi bir rota belirledi ve askeri elitler aktif siyasetle bütün organik bağlarını kopardı. Askeri elitler, hükümet ve siyasi elitler yerine, doğrudan devletle ilişki kurmaya başladılar. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Bununla birlikte Türk ordusu, Kemalist politikalar izleyen siyasi partilere olan sempatisini hiç bir zaman yitirmemiştir.

7. TÜRK İKTİDAR SEÇKİNLERİ'NİN BİR PARÇASI OLARAK SİYASİ ELİTLER

Toplumun ve bireylerin yaşamlarının, etkin yönlendiricisi konumunda bulunan Türk siyasi elitlerinin toplumsal özgeçmişlerinin araştırılmasına yönelik gerçekleştirilen çalışmada (Arslan, 1995) şu gerçekleri ortaya koymaktadır: Öncelikle Türkiye'de siyasi gücün toplumsal kesimler arasında dağılımı konusunda büyük bir eşitsizlik söz konusudur. Fakat güç dağılımındaki bu dengesizlik ve eşitsizlik yalnızca Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Klasik demokrasi teorisinin “salt eşitlikçilik” ilkesinin tam tersi olan bu gerçeklik, gelişmekte olan toplumların yanı sıra, gelişmiş varsayılan batılı toplumlarda da gözlemlenebilir.

Elit grupları içinde, bazı toplumsal gruplar aşırı şekilde temsil edilirken, öteki toplumsal kesimler toplum içindeki varlıklarına oranla çok daha az oranda temsil edilmektedirler. Bu durum Türk siyasi elitleri için de geçerlidir. Söz konusu elit grubu özellikle yaş, cinsiyet, mesleksi özgeçmiş, eğitim düzeyi ve görülen eğitimin türü gibi sosyal faktörler açısından ele alınıp incelendiğinde bu eşitsizlik açık bir şekilde gözler önüne serilir (Arslan, 1999-b).

Batıda sıkça kullanılmaya başlayan kavramlardan biri olan “ageism”, dilimize “yaşçılık” olarak çevrilebilir. Yaş ayrımı ya da belirli bir yaş grubunun aşırı egemenliği anlamına gelen yaşçılık realitesi, Türk siyasetinin ayrılmaz olgularından biridir. Kurucu meclisten günümüze kadar geçen yaklaşık 75 yıllık süreç içerisinde görev yapmış bütün milletvekilleri incelendiğinde, Türk siyasi elitlerinin yaş ortalamasının yaklaşık olarak 45 olduğu görülür. Karar verme sürecinde en etkili konumda bulunan üst siyasi elitlerin ortalama yaşı çok daha yüksektir. Cumhurbaşkanlığı, başbakanlık, meclis başkanlığı, etkili bakanlıklar gibi politik yaşantımızın en etkin konumlarında görev yapmış siyasi elitlerin yaş ortalaması 55’e yaklaşır.

Siyasi elitlerle ilgili bir başka önemli bulgu “cinsiyetçilik” olgusudur. Sosyal bilimler literatürüne “sexism” ya da “genderism” olarak geçmiş olan “cinsiyetçilik”, belli bir toplumsal grubun, cinsiyet temeline dayanan fiziki özelliklerinden dolayı öteki toplumsal gruba (cinsiyet grubuna) baskın olması durumudur. Cinsiyet ayrımcılığı hemen her toplumda ve hemen her dönemde kadınların aleyhine olmuştur. Cumhuriyet’ten günümüze Türk siyasi elitlerinin % 98’inden fazlasının erkek olduğu gerçeği saptandığında, cinsiyetçiliğin ülkemizdeki boyutları daha anlaşılır hale gelir.

Burada vurgulanması gereken bir başka gerçek, Türk kadını Cumhuriyet döneminde, 75 yılı aşan süreç içinde en yüksek temsil edilme oranına, büyük önder Atatürk’ün döneminde, 1935 yılındaki seçimlerde ulaşmıştır. 1935 yılında parlamentoya 18 kadın milletvekili seçildi ve bu sayı, yaklaşık olarak % 4’lük bir orana karşılık gelir. Hatırlatmakta yarar var, Türk kadınının milletvekili seçme ve milletvekilliğine seçilme hakları ilk kez 1930’lu yılların başında, Mustafa Kemal Atatürk tarafından verildi. Türk kadını bu haklarına çoğu batı ülkelerinin kadınlarından çok daha önce sahip oldu. Ne var ki, bu güzel ve o günün koşullarında değerlendirildiğinde çağ ötesi atılım, daha sonra geliştirilerek sürdürülemedi.

Çalışmada ortaya konulan bir başka önemli nokta mesleklerin siyasi hayatta temsili ile ilgilidir. Cumhuriyet’ten günümüze Türk siyasi elitleri içinde hukukçular ile sivil bürokrasi-yöneticilik kökenli milletvekillerinin ezici bir üstünlüğü görülür. Üçüncü baskın meslek grubu ise askerliktir. Demokratik sistemlerde, teorik olarak büyük bir potansiyel güce sahip olan geniş halk

kitleleri, realitede karar verme sürecinde pek de etkili olamamaktadırlar. Halen toplumumuzda en büyük iki meslek grubunu oluşturan küçük çiftçi ve işçiler, aynı zamanda mecliste en az oranda temsil edilen iki meslek grubudur da.

Özetle, toplumların iktidar yapıları yaş, eğitim, cinsiyet, meslekler ve bazı öteki kriterler bakımından eşitsizlikçi bir görünüm sergiler. Bu durum Türkiye için de geçerlidir. Türk siyasi elitleri, orta ve ortanın üstü yaştaki, üniversite mezunu, sivil bürokrasi-yönetici ve hukukçu kökenli erkeklerin, egemen olduğu bir elit grubudur.

8. İKTİDAR SEÇKİNLERİNİN BİR PARÇASI OLARAK MEDYA

Düşünür Solzhenitsyn'in de belirttiği gibi, *“basın (medya) batı toplumlarında yasama, yürütme ve yargıdan da daha güçlü bir konuma, toplumdaki en büyük güç haline gelmiştir.”* (Rivers, 1982: 15).

Başlangıçta bir kitle iletişim olgusu olarak ortaya çıkan medya, zaman içinde hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu süreç içinde oldukça etkin bir eğitim ve sosyalizasyon aracı olma niteliğine de sahip olmuştur. Aynı şekilde kültürel üretim sürecinin de ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bütün bunların yanı sıra, günümüz dünyasında, bireylere ve toplumsal gruplara iktidar, servet ve prestij edinmenin en etkin ve en ideal silahlarını sunabilecek denli güçlü bir konuma ulaşmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak günümüz toplumlarında, medyayı kontrolünde bulunduran gruplar ve medya elitleri, Astiz'in de vurguladığı gibi (1969), toplumun en etkili ve en güçlü kesimlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Medya elitleri olarak adlandırılan elit grubu, medya kuruluşlarının yöneticilerinden, editörlerinden, etkili köşe yazarlarından ve raportörlerden oluşur.

Curran ve arkadaşlarının kitle iletişim teknolojisi alanında önemli ilerlemeler kaydetmiş toplumlarla ilgili olarak yaptıkları değerlendirmeler (Barrett & Braham, 1995: 57-8) Türkiye için de uyarlanabilir: Yüksek teknolojinin medya sektöründe yaygın olarak kullanmaya başlanması, medyaya çok daha geniş ölçülerde dinleyici ve izleyici kitlesine ulaşma olanağı vermiştir. Medyanın gücü ile ulaşabildiği ve bunun sonucu olarak da etkileyebildiği bireylerin sayısal miktarı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu gerçek dikkate alındığında, “teknolojideki hızlı gelişme medyanın gücüne güç katmıştır” şeklindeki bir çıkarsamaya kolaylıkla ulaşılır.

Türk medya elitlerini sosyolojik açıdan da tanımak gerekir: Arslan'ın ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu gibi (Arslan, 2001: 135-164), temel sosyolojik faktörler dikkate alındığında Türk medya elitleri, oldukça homojen bir görünüme sahiptirler. Bu benzeşiklik elitlerin almış oldukları eğitimin

düzeyi ve niteliğinin yanı sıra, toplumsal özgeçmişleri, aile yapıları, evlilikle ilgili tutum ve davranışları, mesleki tatmin olma oranları gibi konularda daha belirginlik kazanmaktadır. Bu elit grubu içinde, kadınlara göre erkeklerin, diğer yaş gruplarına göre orta yaş grubu (40-60 yaş grubu) bireylerin ağırlığı göze çarpar. Medya elitlerinin tamamına yakını üniversite mezunudur. Babalarının ve eşlerinin eğitim düzeyleri bakımından da, Türk toplumunun geneline oranla, ayrıcalıklı bir konuma sahiptirler. Elitlerin sahip oldukları ayrıcalıklı sosyal ve ekonomik olanaklar, onların çocuklarını da, elit dolaşım süreci içinde ayrıcalıklı bir konuma taşımaktadır.

Türk medya elitleri, toplumsal köken bakımından ağırlıklı olarak orta sınıf kökenli ailelerin çocukları olmakla birlikte, kendileri sosyal-ekonomik açıdan ortanın üstü ve üst sınıf mensubu konumundadırlar. Oldukça yüksek bir sınıf bilincine sahip olan medya elitleri, eş seçiminde de, bu sınıf bilincini ön planda tutmaktadırlar. Bu durumla ilintili olarak, küçük ve modern aile yapısının yaygınlığı göze çarpan bir başka önemli bulgudur (Arslan, 2001: 135-164).

Öte yandan, genel açıdan medya olgusuna geri dönülecek olursa, özü itibarı ile demokratik hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Basın ve haber alma özgürlükleri de, demokrasinin en temel ilkelerindendir. Bilgi edinme, düşünme ve düşünceyi ifade edebilme özgürlüğü, insan haklarının en başta gelenlerindedir. Bu haklar aynı zamanda, medyanın özerkliğinin ve medya elitlerinin bağımsızlığının, daha da genel olarak (göreceli de olsa) elit bağımsızlığının koruyucusu, bekçisi konumundadır.

Medyanın politik ekonomisi, medya kuruluşlarının işleyişini ve işlevini önemli ölçüde etkileyen bir faktördür. Medyanın ekonomik belirleyicileri ile medya iletilerinin içeriği arasında da yakın ilişkiler vardır. Medyanın ekonomik dinamiklerini kontrol edenler, büyük ölçüde iletilerin içeriğini de kontrol ederler. İletilerin ya da verilmek istenen mesajların anlamsal içerikleri genellikle, ekonomik temele uygun olarak belirlenir. Daha açık bir ifadeyle, reklamlar medyanın hayat kaynağıdır. Böylesi kuruluşların gücü, reklam paydasından aldığı payla doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden medya kuruluşları kendilerini, reklam veren müşterilerinin ilgi ve isteklerini dikkate almakla, onların ihtiyaç ve yararlarını gözetmekle zorunlu hissederler. Hatta bunu bir zorunluluktan öte bir görev olarak algırlar.

Kısacası medya ile onun çevresi arasında, Curran ve arkadaşlarının da inceledikleri gibi (Barrett & Braham, 1995: 69), sembiyotik (symbiotic) bir ilişki vardır. Yani bunlar yaşamlarını sürdürebilmek için karşılıklı olarak birbirlerine muhtaçtırlar. Bu karşılıklı ilişki yalnızca ekonomik sebeplere dayanmaz. Ekonomik nedenlerin yanı sıra, medya çevresine “*ham madde*”

ihtiyacı nedeniyle de bağımlıdır. Bu karşılıklı etkileşim, medyanın üretim ve dağıtım süreci içinde kritik rol oynar.

Plüralist görüşü benimsemiş düşünürler, medya ile onun toplumsal ve siyasi çevresi arasındaki bu karşılıklı “*al gülüm, ver gülüm*” ilişkisini, doğal bir bağımlılık ilişkisi olarak kabul ederler. Onlara göre medya, toplumdaki güç odaklarına ve merkezi kurumlara ham madde ihtiyacı dolayısıyla bağımlıdır. Öte yandan onlar da medyaya, kendi görüşlerini halka iletebilmek zorunluluğu ve daha bir çok nedenden dolayı bağımlıdır. Bu nedenler Grant (1995: 84-88) tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir:

- 1. Görünürlük (Visibility):** Bir çok kişi kurum ve grup için halkın karşısına çıkmak, halka görünmek yaşamsal önem taşır. Bunlar ancak varlıklarını geniş halk kitlelerine duyurabildikleri ölçüde etkili olabilirler ve kendilerine taraftar toplayıp varlıklarını sürdürebilirler. Medya, böylesi kişi kurum ve gruplara, çok geniş dinleyici ve izleyici kitlelerine en etkili ve en kestirme yoldan ulaşabilme olanaklarını sunar. Bu olanaklar özellikle politikacılar, siyasi partiler ve baskı grupları açısından çok büyük önem taşır.
- 2. Bilgilendirme (Information):** Medya çevresi açısından aynı zamanda çok önemli bir bilgi ve haber kaynağı olma konumuna da sahiptir. Bu durum, özellikle de baskı grupları için çok büyük bir önem taşır. Davies’in de belirttiği gibi (1985: 181), ister görsel, ister işitsel, isterse yazılı olsun bütün araçları ile medya böylesi kişi, grup ve kuruluşlar için zengin bir data hazinesi gibidir. Onlar ilgi ve ihtiyaçlarına cevap verecek, işlerine yarayacak hikaye, görüş, mektup, fotoğraf, haber, gibi bir çok veriye bu kaynaktan ulaşabilirler.
- 3. Kamuoyu-Ortam Oluşturma (Climate):** Baskı grupları, toplumda kendi görüşlerine uygun atmosfer oluşturmak, toplumsal ortamı kendi görüşlerine paralel doğrultuda değiştirebilmek için de medyaya ihtiyaç duyarlar. Oluşturabildikleri kamuoyu gücü sayesinde, ya da arkalarına kamuoyunun desteğini alabildikleri ölçüde varlıklarını sürdürebilirler.
- 4. Tepki-Karşı Tepki Verebilme (Reactive response):** Söz konusu kişi, grup ya da kuruluşlar bazı durumlarda, örneğin kendileri ile ilgili veya kendi ilgi ve faaliyet alanlarına giren konularda bir haber ya da bilgi yayınlandığında, acilen tepki vermek gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kalabilirler. Böylesi durumlarda, medya ile iyi ilişkilere sahip bulunmak onlar için paha biçilmez bir kıymet taşır,
- 5. Etkileme (Influence):** Medya, aynı zamanda karar verme süreci üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Karar vericiler ve hükümet üzerinde baskı oluşturma ve onları etkileme gücü sayesinde, karar verme sürecinde ve alınan kararlar üzerinde oldukça önemli bir dolaylı etkiye sahiptir.

6. İçerik (Content): Çeşitli gruplar lobi faaliyetleri ile medya üzerinde doğrudan bir baskı oluşturarak, çıktılarını (iletilerin) içeriğini etkilemeye çalışabilirler. Grant'ın (1995: 89) da vurguladığı gibi, medya aracılığıyla tanıtım ve propaganda yapabilmek, bu tür grup ya da kurumların hedefledikleri amaçlara ulaşabilmeleri için çok büyük önem taşır. Toplumsal ve siyasi eylemlerinde ulaşacakları başarı, büyük ölçüde bu tür çabalarındaki başarılarına bağlıdır.

Bütün bu anlatılanlar dikkate alındığında kitle iletişim araçlarının, kitleleri eğlendirmek, onların hoşça vakit geçirmelerini sağlamanın dışında çok daha farklı ve önemli işlevler yerine getirdikleri açıkça görülür. Medya öncelikle, toplumdaki en etkin güç merkezlerinden bir tanesidir. Toplumdaki bireylerin tutum ve davranışlarını etkileyebilmenin, etkilemekle de kalmayıp bunları değiştirmenin en etkin yöntem ve araçlarına sahiptir. Bu etki bireyler bazında da sınırlı kalmaz. Toplumun geneli boyutunda da olanca ağırlığıyla gözlemlenebilir. Medya, toplumun yapısını, kurulu düzenini ve bireyler arasında cereyan eden toplumsal ilişkileri yeniden yaratma, yeniden şekillendirme, yeniden üretme ve yorumlama gücüne ve yeteneğine sahiptir. Semboller, işaretler, sayılar, sözcükler ve resimlerden ya da bunların bileşkesinden oluşan iletiler yalnızca mesaj taşımazlar. Aynı zamanda insanların dünyasını yeniden şekillendirip yorumlar, ona yeni boyutlar kazandırır.

Ancak kitle iletişim araçlarının bireyler üzerindeki etkisinin farklı biçimlerde ve miktarlarda olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum bireylerin yaş ve cinsiyetlerinin yanı sıra, eğitim ve kültür düzeyleri gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Katz ve Lazarsfeld'in de vurguladığı gibi (Barrett & Braham, 1995: 59), özellikle de medyanın etkisinin derecesi ile bireylerin toplumsal statüleri arasında doğrudan ve ters bir ilişki vardır: Yüksek toplumsal statüye sahip olan bireyler, medyadan daha az oranda etkilenirken; düşük sosyal-ekonomik düzeydeki bireyler daha yüksek derecede etkilenmektedirler.

9. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Toplumsal hayatta güç, servet ve prestijin dağılımındaki eşitsizlik, çağdaş toplumların ortak özelliklerinden bir tanesidir. Yine gerçek siyasi eşitlik, özgürlük, çoğunluğun yönetimi, özgür seçimler gibi olgular çağdaş demokrasilerin ortak özellikleri arasında sayılsalar da; bütün bu sayılanları kelimenin ifade ettiği anlamlar bakımından, tam olarak günlük hayatta gerçekleştiğini gözlemlemek neredeyse olanaksızdır. Yirminci yüz yılın ilk çeyreğinden bu güne, yoğun çağı yakalama savaşımı içinde olan Türk toplumu açısından da, aynı değerlendirme geçerlidir. İşte elit sosyolojisi alanındaki çalışmaların hedeflerinden bir tanesi de bu gerçeklikleri irdelemek, eşitsizliklerin kaynağına inmek güç-prestij-servet gibi olguların toplumun

kesimleri arasındaki dağılımını araştırmak ve güç ile kontrol arasındaki ilişkilerin aydınlığa kavuşturulmasına ışık tutmaktır.

Türk toplumunun, karar verme süreci üzerinde etkin ve belirleyici konumda bulunan elitler, “**anahtar elitler**” ya da “**Türk İktidar Seçkinleri**” olarak adlandırılırlar. Türk iktidar seçkinleri dört elit grubundan oluşmaktadır: Ekonomi elitleri, siyasi elitler, askeri elitler ve medya elitleri. Temel toplumsal, siyasi ve ekonomik kararlar genellikle, güçlerini daha çok kontrol ettikleri toplumsal kaynaklardan alan bu anahtar elitlerce şekillendirilir. Toplumun hiyerarşik yapısının en üst katmanlarını oluşturan iktidar seçkinleri, yalnızca toplumda uyulması gereken kuralları belirlemekle kalmazlar, aynı zamanda milyonlarca insanın oynayacağı rolleri de belirlerler. Deyim yerindeyse toplumun kaderinin yanı sıra, bireylerin kaderini de onlar çizerler. Siyasi elitler devlet mekanizmasının kontrolünü ellerinde bulundururken, ekonomi elitleri ekonomik ve mali güçleri tekellerinde tutarlar. Öte yandan temel fiziki güçler (savaş araç-gereçleri, askerler, ... gibi) askeri elitlerce kontrol edilirken, görsel-işitsel ve yazılı medya araçları da büyük oranda medya elitlerinin kontrolündedir.

Durum böyle olunca, elitlerin ve özellikle de Türk iktidar seçkinlerinin toplumsal özgeçmişlerinin incelenmesi ve sosyal anatomilerinin ortaya konması, yalnızca Türk toplumunun iktidar yapısını daha iyi anlaşılması açısından değil, aynı şekilde ülkemizde yaşanan bir çok sosyal ve siyasi gelişmelerin değerlendirmesinin daha objektif bir şekilde yapılabilmesi için de büyük önem taşır. Zira, yıllar boyunca ülkenin yaşantısını onlar yönlendirmiş, toplumun rotasını onlar çizmiş, devlet ve toplumun portresini onlar şekillendirmişlerdir. Bugün de bütün bu süreç ve gerçeklikleri şekillendirmekte olan yine onlardır ve gelecekte de yine büyük ölçüde onlar olacaktır.

SUMMARY

As Lewis argues (1961: 4-5), there was a large Balkan influence on the Ottoman ruling class. Large numbers of Balkan Christians entered the political and military elites of the Ottoman Empire through the channel of the “devsirme”, or the levy of boys. Also, the local Christian landed ruling class mostly survived and was incorporated into the Ottoman system. In fact, the Turkish elements in the ruling political and military elite were not large in the period of the Ottoman Empire. As stressed by Lewis (1961: 35), the Muslim citizens of the Ottoman Empire, who possessed a military, bureaucratic and feudal character, knew only four professions; government, war, religion and agriculture. Trade and industry were left to non-Muslims.

Nevertheless, the twentieth century would introduce a new elite group to Turkey who possessed the knowledge, capability, the sense of responsibility

and power to carry through the great social and political revolution that created modern Turkey. The new elite was well educated and was characterised by a highly heterogeneous background. Lewis argued that (1961: 455-6), the following powerful elite groups emerged in Turkey in the late Ottoman Era: military elites, media elites, bureaucratic elites and judicial elites.

There was not a capitalist class in Turkey in the early Republican period. The Turkish economy was based on agriculture and trade at that time. The Turkish bourgeoisie (in modern meaning) began to develop in the Republican Era, but only became powerful in the multi-party period. Therefore, local leaders and local elites played important roles in the establishment of the Republic and development of Turkish society. There was in fact a predominance of military elites and local elites among the political elites in the early years of the Republic. Thus, the Turkish power elite was set up predominantly by political elites who had a military background. The new Turkish capitalist class began to appear in the 1940s as a powerful partner in the power structure. This changed the balance of socio-political forces in the country.

The composition of the power elite changed parallel to the social, political and economic development of Turkish society. The contemporary Turkish power elite is now composed of economic, military, political and media elites. As stressed by Mills (1956: 277-8), the Marxists' "economic determinism", and the liberals' "political determinism" or "media and military determinism" are not sufficient to explain the reality of the power elite.

Although the Turkish power elite was set up by the business elites, political elites, military elites and media elites, this does not mean that there is no elite from any other elite group in the power elite. But the fact is that the power elite is heavily dominated by the most powerful members of the most powerful elite groups. The supremacy of the power of the military elites, economic corporations, and political directorate is unavoidable. The emergence of the power of the media within the power elite is a recent phenomenon and intimately related to technological developments in the media sector.

KAYNAKÇA:

AKSOY, Y. (1986), Bir Kent Bir İnsan, İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.

ALPENDER, G. (1966), Big Business and Big Business Leaders in Turkey: Michigan: Michigan State: University, Department of Management (PhD Thesis).

- ARSLAN, A.** (2001), “Türk Medya Elitleri: Bir Durum Tespiti”, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research) sayı: 8, Kış 2001, ss.: 135-164.
- ARSLAN, A.** (1999-a), “Researching Sensitive Topics with Elites: Perspectives, Problems and Outcomes”, Guildford: University of Surrey.
- ARSLAN, A.** (1999-b), Who Rules Turkey: The Turkish Power Elite and the Roles, Functions and Social Backgrounds of Turkish Elites, Guildford: University of Surrey, Department of Sociology (PhD Thesis).
- ARSLAN, A.** (1995), Turkish Political Elites: Top Political Leadership in Turkey and Social Construction of Turkish Political Elites, Guildford: University of Surrey, Department of Sociology (MSc.Thesis).
- ASTIZ, C.A.** (1969), Pressure Groups and Power Elites in Peruvian Politics, London: Cornell UP.
- BARRETT & Braham** (1995), Media, Knowledge and Power, London: Routledge.
- BUĞRA, A.** (1995), Türkiye’de Devlet ve İşadamları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DAVIES, M.** (1985), Politics of Pressure, London: BBC Publ.
- DODD, C.H.** (1983), The Crisis of Turkish Democracy, Beverley: Eothen.
- ETZIONI-HALEVY, E.** (1997), Class & Elites in Democracy and Democratisation, New York: Garland Publishing.
- ETZIONI, H.** (1993), The Elite Connection, London: Polity Press.
- JANOWITZ, M.** (1971), The Military in the Political Developments of New Nations, Chicago: The University of Chicago Press.
- KARPAT, H. K.** (1973), Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis, Leiden: E. J. Brill.
- LERNER, D. & ROBINSON, R. D.** (1960), “Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernising Force”, World Politics, October 1960, pp.: 19-44.

- LEWIS, B.** (1961), The Emergence of Modern Turkey, London: Oxford UP.
- MILLS, C. W.** (1963), Power, Politics and People, NewYork: Oxford UP.
- MILLS, C.W.** (1956), The Power Elite, London: Oxford University Press.
- MOORE, G.** (1985), Studies of the Structure of National Elite Groups,
London: Jai Press Inc.
- PARETO, V.** (1968), The Rise and Fall of the Elites, New Jersey:
The Bedminster.
- RIVERS, W.L.** (1982), The Other Government: Power and the Washington
Media, New York: Universe Books.
- RIVERS, P.** (1974), Politics by Pressure London: Harrap.
- SÖNMEZ, M.** (1990), Kırk Haramiler: Türkiye’de Holdingler, Ankara:
Arkadaş Yayınları.
- TANJU, S.** (1985), Hacı Ömer Sabancı, İstanbul: Agah Ofset Basımevi.